

A versenyképesség területi és társadalmi összefüggései fővárosok esetében

Bevezetés

„Bizonyos versengés mindig folyt a városok között, hol a hatalomért (főváros, megyeszékhely vagy püspöki székhely szerepért), hol gazdasági előnyökért (vásártartás, szabad kikötő)” (Enyedi 1996; ill. Koltai 2014).

Az egyes közösségek versenye már a középkorban megfigyelhető volt, a verseny ekkoriban kiváltságokért (vásártartás joga, saját önkormányzat felállítása stb.) folyt, és a verseny úgymond „döntőbírója” az uralkodó volt. A középkori városok versenyképességét az általuk megszerzett szabadságjogok teljességén keresztül lehet mérni. A középkori városok versenyképessége idővel átalakult, megváltozott, például a polgári szabadságjogok országon belüli kiterjesztésével a 19. században és az ipari forradalom okozta gazdasági változások következtében.

A középkor óta a fejlettebb és elmaradottabb térségekre való tagolódás állandó kísérője a társadalmi fejlődésnek. Ennek oka elsődlegesen a termelési tényezők és az áruk, illetve szolgáltatások áramlása, ami a gazdaság optimalizációs törekvéseit kíséri. Az optimális elhelyezkedésű gazdaság valószínűleg elérhetné – egyéb tényezők változatlansága esetén – saját lehetséges teljesítményének optimumát. Ez a folyamat felgyorsult a globalizáció és az olyan regionális gazdasági integrációk működése következtében is, mint az Európai Unió. A globalizációs folyamatok rendszere előtérbe helyezte nemcsak az országok, hanem a régiók, városok, fővárosok közötti versenyt az erőforrásokért, a piacokért, a magasabb életszínvonalért és életminőségért. A versenyben sikeresebb, versenyképesebb városok jobban megkötik és vonzzák is a jól képzett munkaerőt, a tőkét, a telephelyet kereső vállalkozásokat és a magas szintű tudással rendelkező „szürkeállományt”, a kutatás-fejlesztés-innováció alapját.

1 Egyetemi adjunktus, BGE KVIK Turizmus Intézeti Tanszék; e-mail-cím: sipos.erika@uni-bge.hu.

A globalizáció hajtóerejét a transznacionális vagy multinacionális vállalatok jelentik, amelyek nagy méreteik miatt érdekelték a termelés minél nagyobb mértékű növelésében, és az erőforrás-allokációt globális szemléletben, világméreteken optimalizálják. A termelés tényezői, olykor egész iparágak költöznek el a régi telephelyről a kedvezőbb piaci és erőforrás-lehetőségekkel kecsegtető új régiókba. A régiók, ill. a városok között verseny van a beruházásokért, a képzett munkaerőért, az állami beruházásokért és szubvenciókért. Ennek egyik aspektusa éppen ez a tőkecsalogató versengés, amihez másik oldalról az állam segítsége is nélkülözhetetlen. Ez a segítség megjelenhet beruházási és adókedvezményekben, a bérszínvonal alacsony szinten tartásában, rejtett vagy nyílt szubvencionálásban, a piac adminisztratív eszközökkel történő biztosításában (pl. koncessziók), vagy akár „adó-paradicsomi” környezet kialakításában. A nemzetközi verseny új dimenziói nyílnak meg ezzel: az országok, régiók, városok, potenciális telephelyek versengenek egymással a működő tőke magukhoz vonzásában.

Krugman, aki egyébként tagadja az országok versenyképességének értelmezhetőségét, mondván, az országokat – mint a csődbe ment vállalatokat – nem lehet felszámolni, megszüntetni, előadásaiban maga is kulcsfontosságú tényezőknek tekinti a centrum és a periféria viszonyát, valamint a térbeli tranzakciók költségeit és a nagy termelési volumen méretgazdaságossági hozadékát. Ezekkel és más, részben társadalmi-kulturális tényezőkkel magyarázható a termelés területi koncentráltasága, és alighanem ez húzódik meg a centrumok kialakulásának hátterében is (Krugman 2003.) De ha a centrum sikeresebb, versenyképesebb, mint a periféria, akkor nem itt vagyunk mégis a nemzeti és regionális versenyelőnyök születésénél?

A globalizáció, amelyet úgy is tekinthetünk, mint a nemzeti piacok egymáshoz hasonulását, a fogyasztók és a gazdaságok egyformábbá és egységesebbé válását, számos további hatással jár. Egyrészt elősegíti a versenyt korlátozó akadályok technikai, kereskedelmi és kereskedelempolitikai, pénzügyi, intézményi és fizikai korlátozásainak további lebontását. Tovább fokozza, már csak a piac méretének kiterjesztése miatt is, a technikai-műszaki fejlődés növekedését. A modern információs és kommunikációs formák elterjedése máris valóságos forradalmat idézett elő a gazdaság és a társadalom számos területén. Mindez előidézi a gazdaság szerkezetének átalakulását, és növekszik a lehetséges társadalmi konfliktusok száma is: lásd például a hagyományos, „lemaradó” iparágak helyzetét, az ezzel járó foglalkoztatási és átképzési feladatok jelentkezését.

„Végül, a nemzetállamok szerepvesztésével, egyes országokban a közigazgatás korábban elképzelhetetlen mértékű decentralizációja és ezzel párhuzamosan a regionális és városi autonómia fokozódása vált jellemzővé. A potenciálisan szóba kerülő, vonzó helyszínek (akár nyersanyag-lelőhelyek, telephelyek, felvevőpiacok, lakóhelyek) száma a korábbi évekhez képest sokszorosára emelkedett. A verseny egyik legfontosabb funkciója pedig éppen a választási lehetőség. Mindez egy globális-lokális paradoxonnak nevezett jelenségben ölt testet, mely

szerint, miközben a piacok (pénz-, termék- és szolgáltatási piacok) globálissá váltak, az erőforrások továbbra is lokálisak maradnak” (Koltai 2014.)

Ezzel szemben más szerzők úgy vélik, hogy nem beszélhetünk az államok szerepvesztéséről, hanem csupán a feladatok átalakulásáról és az egyes hatásköröknek a különböző közigazgatási szintekre való áthelyeződéséről, a szubszidiaritás elvével összhangban (Forman 2000). Nem szerepvesztés az, amikor az állam bizonyos feladatait régiókhoz és helyi önkormányzatokhoz delegálja, és az sem szerepvesztés, ha az állam bizonyos hatásköröket olyan nemzetközi szervezeteknek ad át, amelyekben az adott ország maga is teljes jogú tagsággal rendelkezik. A hatalomgyakorlás módja változik, de összességében mégsem beszélhetünk szerepvesztésről.

Magyarország esetében tovább erősítette ezt a folyamatot a piacgazdaságra és a demokratikus politikai rendszerre való áttérés („rendszerátalakítás”), amely sokak szerint tág teret nyitott a térségi kapcsolatrendszerek fejlődésének és fokozódó jelentőségének. Még inkább erősíti a regionális szerepeket az Európai Unió regionális politikája, amely erőteljes hangsúllyal regionális szempontok alapján biztosít finanszírozást a magyar gazdaság, infrastruktúra és társadalom fejlődéséhez (Koltai 2014.)

A városok a kohéziós politika kulcsfontosságú szinterei lettek. Amellett, hogy számos egyenlőtlenség koncentrálódik a szintjeiken, a városok mégis – tágabb térségük gazdasági központjaként, hálózatokba szerveződve – magukban hordozzák a többközpontú fejlődés lehetőségét (Farkas–Lengyel 2001; Horváth 2006).

Verseny, versenyképesség, regionális versenyképesség

A verseny általában véve két vagy több szereplő egymással szembeni előnyszerzésre irányuló, adott szabályok között zajló tevékenysége (Kotler 1998; Koltai 2014). A versenyelőnyt – természetesen elsősorban marketingszempontról – Kotler a következőképpen definiálja: „A versenytársakkal szemben szerzett előny, a fogyasztói érték többlete, amit úgy nyerhet el a versenyző, ha alacsonyabb árakat alkalmaz vagy több előnyt biztosít más módon a fogyasztónak, amely igazolja a magasabb árat” (Kotler 2013, saját fordítás).

Porter stratégiai modelljében három sikeres stratégiai változatot jelölt meg: a költség- és árvezetést, a termék-differenciálást és a koncentrációt egy szűk piaci szegmensre. Napjaink oligopolisztikus versenypiacain a második változat, a termékdifferenciálás a leginkább jellemző. Ennek okát több véleményező a „töréses keresleti görbe” jelenségében véli megtalálni: vagyis abban, hogy a termék fogyasztói kereslete az egyik irányban rugalmas, míg a másik irányban rugalmatlan. Az áremelés nem járható út, ha az oligopolista versenytársak nem követik azt, a versenyző kiszorul a piacról. Az árcsökkenést viszont minden más versenytárs is követi, ami mindegyikük

nyereségét csökkenti, vagyis ez sem észszerű. Marad tehát a márkázás és a termékdifferenciálás általában (Tóth 2004).

A versenyképesség ilyen módon a versenyben való sikeresség, helytállás képessége, aminek tartósnak, fenntarthatónak kell lennie. Árverseny esetében a versenyképesség tényezői a ráfordítási szint és az árszínvonal. A termékdifferenciálásnál bonyolultabb ez a kérdés, mert a márka jellege, sikeressége, a többlet-terméktulajdonságok és többletszolgáltatások sikeressége több tényező együttes hatásától függ.

A kizárólag az árakra koncentráló versenyfelfogás azt eredményezi, hogy az egyes országok, régiók, városok az olcsó árakkal – alacsony munkabérekkel, alacsony adórátákkal – akarnak beruházásokat vonzani. Ennek következménye lehet, hogy érkezik ugyan tőkebefektetés az adott régióba, de az alacsony munkabérek és az alacsony adóbevételek miatt a várt felzárkózás elmarad, mert nem emelkedik az életszínvonal, és az államnak nem lesz pénze a szükséges infrastrukturális beruházásokra. Éppen ezért a régiók, városok versenyképessége esetén is fontos lenne a termékdifferenciálás, tehát ne az olcsósággal, hanem pl. a képzett munkaerővel vagy a meglévő erőforrásokkal vegyenek részt a területi versenyben (Forman 2000).

A nemzetgazdasági versenyképesség kérdése az 1980-as években az Amerikai Egyesült Államokban merült fel élesen a Reagan-adminisztráció idején, amikor a gazdasági recesszió azzal párosult, hogy az Egyesült Államok veszített világgazdasági szerepéből, jelentőségéből és súlyából. A Harvard Business School kutatásaiban is megjelent ez a téma és a megoldás keresése. Az első ilyen kutatás eredményei Scott és Lodge 1985-ben szerkesztett kötetben jelentek meg, míg a további eredményeket M. Porter írta le 1990-ben *The Competitive Advantage of Nations* című könyvében (Chikán–Czakó 2009). Porter „gyémánt”-modellje azóta széles körben ismertté vált és számos további kutatást inspirált. A modellben négy tényezőcsoport határozza meg azt, hogy egy nemzetgazdaságban mely ágazatok, szektorok lesznek sikeresek nemzetközi szinten: a termelési tényezők, a kereslet, a kapcsolódó és támogató szektorok léte és hatása, valamint a vállalatok közötti verseny és az iparági szerkezet. Két további tényező befolyásolja az eredményt: a kormányzati politikák és a külső, jórészt véletlen piaci hatások.

Porter különbséget tesz az erőforrás-alapú (költségcentrikus) versenyképesség, a hatékonyságalapú (befektetéscentrikus) versenyképesség és az innovációalapú (tudás- és készségcentrikus) versenyképesség között (Chikán–Czakó 2009).

A nemzeti versenyképesség alapján meghatározható a regionális versenyképesség is. Egy régió nem közvetlenül versenyez a piacon, nem közvetlenül mérettetik meg, hanem gazdasági szereplőinek versenyképességén és lakosainak „versenyképes” életszínvonalán, elégedettségén, életminőségén keresztül (Palkovits 2000). A régiók és városok akkor versenyképesek, ha „gazdaságuk nyitott, és az egy lakosra jutó jövedelmük tartósan magas és növekvő,

valamint magas szintű és nem csökkenő a foglalkoztatási ráta, azaz ebből a jövedelemből a lakosság széles rétegei is várhatóan részesülnek” (Lengyel–Rechnitzer 2000). Vagyis a verseny két sikermutatója megjelenik a regionális versenyképesség értelmezésében is: a relatíve magas jövedelem és a relatíve magas foglalkoztatási ráta és ezek tartós fennmaradása a versenykörnyezetben.

A régiók és területek kedvező versenypozíciója az alábbi három szempont szerint is értékelhető (Palkovits 2000):

1. A régió nyitottsága, a gazdasági szereplők nemzetközi piacokon való megmértetése, versenypozícióik tartóssága, megalapozottsága.
2. A tudásintenzív tevékenységek nagy súlya és a régió lakosságának magas jövedelme ezzel összefüggésben.
3. A gazdasági szereplők stratégiai érdekeltsége a helyben maradásra, azok regionális, lokális beágyazottsága gazdálkodási értelemben (Koltai 2014).

Ez a versenyképességi felfogás az Európai Unió országaiban az egységes piac körülményei között értelmezhető. A régió nyitottsága, mint kedvező versenypozíció elméleti és gyakorlati viták keretében áll, az IMF mostanában a túlzott külkereskedelmi nyitottságot kritizálja. Gál Zoltán és szerzőtársai viszont ezzel kapcsolatban a függőségre, mint veszélyforrásra hívják fel a figyelmet, ha egy országban túlságosan nagy a piaci vállalatok részesedése.

A versenyképesség mérése

A „gyémánt”-modell érthető és lényegre törő kategóriákkal operál, amelyeket azonban nehezen lehet mérni, számszerűsíteni. Ezért a nemzetközi ország-versenyképesség mérésére jelentős elemzési eszköztárral rendelkező svájci szervezetek fejlesztettek ki két elismert módszert. A lausanne-i székhelyű IMD (International Management Development) 1989 óta publikál versenyképességi évkönyveket World Competitiveness Yearbook címmel. 60 ország és néhány nagyobb régió versenyképességéről közöl adatokat, trendeket, statisztikákat és véleményeket. A mérési módszer alapját négy tényezőcsoport vizsgálata adja: a gazdasági tényezők, a kormányzati hatékonyság, a gazdálkodás hatékonysága, illetve az infrastruktúra. Magyarország 2015-ben és az előző évben is a 48. helyen állt a rangsorban.

A genfi székhelyű World Economic Forum 1979 óta publikálja Global Competitiveness Report című éves jelentéseit. Magyarország a 63. helyen áll ezen a listán. A mérésben használt komplex mutatók rendszere három tényezőcsoportban van összefoglalva, ezek a következők:

- Az első tényezőcsoport az alapvető tényezőké, melyben szerepelnek az intézmények, mint tulajdonjogok, az etika, a korrupció, a biztonság stb., az infrastruktúra, a makroökonómiai környezet, az egészségügy és az alapoktatási rendszer.
- A második tényezőcsoport a hatékonyságot elősegítő tényezőké, mint a felsőoktatás, az árupiacok és a tényezőpiacok hatékonysága, a piacméret és a technológiai fejlettség.
- A harmadik tényezőcsoportban az üzleti kifinomultság (magasan fejlett üzleti kultúra és igényes, az innovációkra fogékony fogyasztói környezet) és az innovációs tevékenység szerepel.

A regionális versenyképesség mérésére Lengyel Imre dolgozott ki egy nagy jelentőségű, újszerű „piramis”-modellt. Lengyel Imre különbséget tett a regionális versenyképesség és a sikeresség kategóriái között. Szerinte a sikeresség a versenyképességnél szélesebb értelemben használható és hosszabb időtávra vonatkozó kategória. Míg „...a regionális versenyképesség a régió gazdaságára, gazdaságának szereplőire és a szorosan kapcsolódó társadalmi tényezőkre vonatkozik, azaz regionális gazdaságtani kategória, amely inkább rövid és középtávon értelmezhető, a piaci ciklusok, innovációs hullámok erőteljesen befolyásolják. A sikeresség viszont hosszabb távú kategória, gazdaságon kívüli tényezőket is magában foglal, tekintettel van a régió társadalmára, környezetére, településállományára, földrajzi elhelyezkedésére stb.” (Lengyel 2003; Koltai 2014). A „piramis”-modell a regionális versenyképesség, illetve a sikeresség komplex leírását és lehetséges magyarázatát adja, illetve lehetővé teszi a versenyképesség mérését is. A modell logikai szerkezetében a célváltozó az életminőség, illetve az életszínvonal. Ez a piramis csúcsa. Közvetlenül alatta helyezkednek el az alapkategóriák, amelyek a mérést lehetővé teszik: a régió, térség, város jövedelme, a munkatermelékenység és a foglalkoztatottság mértékei. Ezek alatt, a harmadik sávban található az alaptényezők, amelyek képesek a versenyképesség fejlesztésére: a kutatás-fejlesztés, az infrastruktúra és a humán tőke, a kívülről jövő befektetések, a kis- és középvállalkozások és az intézmények és a társadalmi tőke. A piramis alsó soraiban vannak végül a sikerességi faktorok, amelyek magyarázzák a versenyképesség konkrét alakulását. Itt helyezkedik el a gazdasági szerkezet, az innovációs kultúra, a regionális elérhetőség, a munkaerő felkészültsége. Végül pedig a társadalmi magyarázó tényezők, a társadalmi szerkezet, a döntési központok, a környezet minősége és a régió társadalmi kohéziója.

A legfontosabb mutatók, amelyekkel mérni lehet a regionális versenyképességet, az egy főre eső jövedelem a régióban, illetve az ebből származtatható mutatószámok, mint például a foglalkoztatottsági ráta, a munkatermelékenység, valamint a munkaképes lakosság aránya a lakosságon belül. A három utóbbi mutatószám szorzata adja az egy főre eső jövedelmet (Lengyel 2003).

A regionális versenyképesség tényezői

A szakirodalomban sokan sokféleképpen vizsgálják a regionális versenyképesség és sikeresség gazdasági és társadalmi tényezőit. Enyedi György és mások kutatásai alapján adható a következő összegzés (Enyedi 1995, 1996, 1997, 1998; Koltai 2014):

1. A gazdasági szerkezet megváltoztatásának képessége (kiemelten az értéknövelő, multiplikatív hatású ágazatok térnyerésével).
2. Az értékűző ágazatok magas aránya a szolgáltató szektorban (üzleti-pénzügyi szolgáltatások, kutatás-fejlesztés, felsőoktatás, kulturális szolgáltatások jelenléte).
3. Tudásalapú termelés (összefüggésben a kvalifikált munkaerő jelentős fogyasztásával, az átlagosnál magasabb szintű igényével a megfelelő települési környezetre, életminőségre, színvonalas szolgáltatásokra).
4. Erős innovációs készség, a kutatás-fejlesztés jelenléte (technológiai transzfer lehetősége).
5. A sikeres városok hatalommal bíró városok, ahol döntések születnek (itt összpontosulnak a nagyvállalati és pénzügyi központok, magasan kvalifikált és magas jövedelmű munkavállalókat koncentrálva az adott településen).
6. Kedvező társadalmi szerkezet, erős és gyarapodó középosztály jelenléte (átlag feletti képzettséggel és jövedelemmel).
7. Értékes településkörnyezet, igényes várospolitika és színvonalas közszolgáltatások biztosítása (összefüggésben a lakosság nem anyagi jellegű igényeivel).
8. Sikeres, a közvélemény által elfogadható szintű konfliktuskezelés a társadalmi környezet megóvásának szándékával.
9. Jelentős külső (nemzetközi) kapcsolatok, illeszkedés egy nemzetközi nagy-régió kapcsolatrendszerébe (az eseti kereskedelmi kapcsolatoktól kezdve a tartós információs kapcsolatokig, háttérfeltételként szállítási csomópontokkal, légi és vasúti összeköttetésekkel, megfelelő szállodai kapacitások biztosításával).
10. Növekvő jövedelem és foglalkoztatás, ennek hozadékeként a keletkező adóból jelentős mértékű fejlesztési források birtoklása.

A sikeresség három dimenzióját megkülönböztetve, az első a hatékonysági dimenzió, amely a gazdaság bővülését segíti elő, a második a kiegyenlítő dimenzió, amelyen keresztül a városi javak és szolgáltatások a lakosság széles köréhez jutnak el, mérsékelve ezzel a társadalmi leszakadás veszélyét, végül a harmadik dimenzióba az olyan negatív externáliák elleni küzdelem tartozik, mint a környezetszennyezés, a közlekedési problémák vagy a rossz közbiztonság (Enyedi 1995; Koltai 2014). Szerencsés esetben a sikeresség nem szigetszerűen jelentkezik, hanem előidéz sikeres régiókat, fejlődési tengelyeket, megalapozva ezzel hosszabb távon országok, országcsoportok sikerét (Koltai 2014).

Újabb szempontként említeni kell a területi tőkét (Koltai 2014). A fogalom a helyi erőforrásokat összességében jelenti, amiben vannak anyagi, megfogható tényezők és nem anyagi, nem megfogható dolgok is, amelyek összetétele és mértéke különbözik területenként és kultúránként is (Tóth 2004). A területi tőke összetevőit tárgyasultságuk foka és a velük kapcsolatban álló versenyformák alapján Camagni osztályozta (Camagni 2002). A modell négy alapeleme a magánjavak, a közjavak, a humán tőke és a társadalmi tőke. Kiemeli a társadalmi tőkét, aminek elemei a tranzakciók (intézmények, szabályok, normák), a kollektív cselekedetek (szokások, magatartásjegyek, értékfelfogások), az információk (társadalmi hálózatok, egyesületek, személyes kapcsolatok stb.) és az együttműködés (bizalom, elismerés, részvétel stb.). A területi tőke négy alaptényezője között a kapcsolatot a közvetítőszektor elemei biztosítják, amiben szerepet kapnak a hálózatok és a személyes kapcsolatok is.

Camagni a területi versenyképesség szakirodalmát áttekintve olyan előremutató szempontokat adott a további kutatáshoz, amelyek a regionális versenyképesség tekintetében túlmutatnak a hagyományos megközelítéseken (Camagni 2002). Ezek a következők:

1. Rövid távon az exportképes „traded szektor” a fontos tényező. Emiatt felértékelődik a külföldi működő tőke is. Hosszabb távon azonban a versenyképességet javító kínálati tényezők a döntőek (pl. oktatás, együttműködési kultúra, vállalkozókészség).
2. A helyi („non-traded”) cégek olyan speciális erőforrásokat nyújthatnak, amelyek nem érhetők el a globális piacon, emiatt a régió belüli „traded” és „non-traded” cégek közötti együttműködés kiemelten jelentős. Fontos tényező továbbá a cégek és a kormányzati szektor szervezetei közötti együttműködés.
3. Mindegyik régióban megjelennek a társadalmi tőkéhez kapcsolódó különleges és egyedi tényezők, amelyek túlmutatnak az üzleti kapcsolatokon. Ezek a sajátos, „nem üzleti interdependenciák” fontosak a külső információk értékelésében, a magán- és közszféra döntéseinek összhangjában, a régió tanulási, alkalmazkodási folyamatainak szervezésében.

4. A térségek, városok versenyeznek és kooperálnak egymással, erősítve saját komparatív és kompetitív előnyeiket. Ez a folyamat elsősorban minőségi jellemzőkkel, és nem mennyiségekkel írható le.
5. A cégek számára a telephely, a térbeli elhelyezkedés nemcsak passzív térbeli hely, hanem aktív háttértényezők: odavonzzák a támogató, kiegészítő és segítő iparágakat, vállalkozásokat. Fontos a helyi kormányzatok és önkormányzatok, intézmények szolgáltatásainak és kedvezményeinek rendszere is.

A világvárosok versenyképessége

A városfejlődés egyik fő iránya korunkban a városok összeépülése, összekapcsolódása a környező településekkel, az óriásira nőtt megalopoliszok kialakulása. Ezek a globális városok vagy világvárosok nagymértékben vonzzák a termelési tényezőket, és a multinacionális vállalatok telephelyválasztásánál is rendre kitüntetett helyzetben vannak. Bár megoszlanak a vélemények arról, hogy mennyire szervesült és fenntartható fejlődési út ez a világvárossá válás, kétségtelen, hogy eredményességük, sikerességük, regionális versenyképességük általában is rendkívüli.

Egy igen érdekes kötet sajátos, újszerű, gyakorlatias módon elemzi a világvárosok fejlődésének emelőit és versenyképességük alakulását. Derudder és szerzőtársai kézikönyve (Derudder et al. 2012) a globalizáció nyomán kialakult helyzetben vizsgálja a fővárosi és világvárosi versenyképesség tényezőit. Rendszerezésében számos új-szerű elem jelenik meg. A versenytényezőket négy fő csoportba sorolja a következőképpen:

1. Az infrastruktúra fejlettsége:

- repülőterek közelsége, elérhetősége, a légi közlekedés színvonala,
- a rendelkezésre álló irodai kapacitás, „office space”, ami kényelmes elhelyezkedést biztosít egy vállalkozásnak,
- a városban szervezett vásárok és kiállítások jellege és gyakorisága,
- megaesemények szervezése a városban, amelyek nagy közönséget vonzanak,
- az internetes és elektronikus kommunikáció nagy sűrűsége és a hálózat magas kihasználtsági foka.

2. A gazdasági feltételek fejlettsége:

- a nagyvállalati hálózatok jelenléte,
- a városban felhalmozott üzleti tudás és tapasztalat,
- a magasan képzett munkaerő jelenléte, amely fegyelmezett is,

- a pénzügyi rendszer fejlettsége és a pénzügyi piacok aktivitása,
- a kulturális javak bősége, elérhetősége (színház, opera stb., de beleértve a sport helyszíneit is, pl. a teniszföld- és golfpályák minősége),
- a sztárépítéssel eredményeinek jelenléte, különleges épületek, irodaházak,
- médiajelenlét a városban.

3. A kormányzás és ellenőrzés minősége:

- a város és a régió megfelelő szintű és befogadó jellegű irányítási rendszere,
- a fejlődés fenntarthatósága, környezetvédelem, felelős és fair gyakorlatok,
- a várostervezés folyamatossága, a fejlesztések jelenléte,
- a városi helyszínek bekamerázottsága a biztonság érdekében, „surveillance system”,
- a fertőző betegségek ellenőrzésének, felderítésének és elhárításának módjai, szervezettsége.

4. A város belső polarizálódási folyamatai és ezek ellenőrzöttsége:

- a belső társadalmi polarizálódás, illetve annak kezelése szociális intézkedésekkel,
- dzsentifikáció, vagyis a városrészek megújítása a vele együtt járó lakosságcserevel és az ezt kísérő életmódváltással,
- a szupergazdagok megfelelő kiszolgálása olyan extra szolgáltatásokkal, mint a személyi bankári tanácsadás és a gazdagságmenedzsment más ágai,
- az olcsó és szakképzett vándorló munkaerő jelenléte a nagyvárosban (pl. London),
- a kulturális diaszpórák jelenléte, a környezet sokszínűsége, egzotikussága,
- a szuburbanizáció kezelése a városban és beépítése a városfejlesztésbe.

A vázlatos felsorolás is jól mutatja azt, hogy milyen gyakorlatias szemléletű ez a felosztás. Jól szemlélteti, hogy milyen tényezőket tartanak vonzóknak a multinacionális vállalatok menedzserei a telephelyválasztásnál. Nem is kellene hosszan időzni ezek vizsgálatánál, de egy gondolat kiemelésre érdemes: a felsorolást olvasva úgy tűnik, hogy a versenyképesség tényezői között egészen hétköznapi, banális kérdések is megjelenhetnek. Feltűnő az is, hogy a négy fő csoportban felsorolt tényezők közül csak mintegy a fele egyértelműen gazdasági tényező. Célszerűnek látszik tehát a társadalmi tényezők alaposabb vizsgálata.

A regionális versenyképesség társadalmi tényezői

A regionális versenyképesség társadalmi változóinak vizsgálata szinte minden ilyen tárgyú versenyképességi elemzésben szerepel. A LEADER Observatory's Innovation Working Group 2000-ben kidolgozott egy stratégiát, amelynek célja a területi versenyképesség társadalmi tényezőinek összegzése. A stratégia elsősorban vidékfejlesztési céllal készült, de több, máshogyan is hasznosítható eleme is van.

A stratégiai anyag készítői szerint akkor tekinthető versenyképesnek egy terület, ha „képes helytállni a piaci versenyben, és ezzel párhuzamosan biztosítja a környezeti, társadalmi és kulturális fenntarthatóság lehetőségét” (Hervainé–Szirmai 2007). A versenyképességnek a szerzők véleménye szerint négy dimenziója van: társadalmi, gazdasági, környezeti és globális. A társadalmi versenyképesség alatt a következőt értik: „A különböző szereplők és intézmények képessége a helyi fejlesztések hatékony megvalósítására. Ez egyfajta kultúrát jelöl, amelynek birtokában az érintettek képesek összehangolni az egyéni és a közösségi érdekeket”.

Az egyes térségek társadalmi versenyképessége négy tényezőcsoport alapján értelmezhető:

1. Az emberi erőforrások minősége, egyéni és kollektív adottságok és kapcsolatok.
2. A térségi identitás, vagyis a helyi identitástudat megléte, illetve az értékek közvetítése és ennek formái.
3. A kormányzás minősége: ebben a megközelítésben a legfontosabb tényezőcsoport, amely a demokratikus menedzsment minden formáját jelenti, így tartalmazza például a civil részvételt is a döntés-előkészítésben. Idesorolható az együttműködés elősegítésének képessége és a public-private kapcsolatok támogatása.
4. Know-how és képességek: a legfontosabb a felhalmozott tudás továbbfejlesztésének képessége; tartalmazza az új követelmények felismerésének képességét és a helyi adaptációs hajlamot is (Hervainé–Szirmai 2007).

A felsorolt tényezők közül kiemelném az egyiket, az identitás kérdését.

Enyedi György három térbeli keretet vizsgál: a táj, amely lényegében az országnak a társadalom használatára átformált természetföldrajzi „arculata”, a régió, amely gazdasági-igazgatási szervezet, a harmadik pedig a település: „...a település, épített környezetével, intézményeivel, helyi társadalmával. Az a térkeret, amelyet mindenki érzékel, amelyben mindennapi életünk folyik, s amelyen belül megrajzolhatók a munkába és iskolába járás mindennapi, a vásárlások, a szórakozás, a barátok keresése, a templomba járás ritkábban jelentkező térpályái” (Enyedi 2001).

„Az emberek téridentitása – egy adott térséggel való azonosulása – a településekkel, a közvetlen élettapasztalatokat nyújtó kistájjal a legerősebb.” ... „S amikor valaki göcsejinek vallja magát, ez nem egyszerűen helymeghatározás, hanem azonosulás egy sajátos természeti tájjal, a táj sok generáció által megélt történelmével, faluja/városa településképével, szokásaival és értékrendjével, a helyi társadalomban elfoglalt helyével, a helyi kultúrával” (Enyedi 2001).

Hazánkban a régiókban nincs semmiféle érzelmi kötődés, vagy amennyiben mégis érzékelhetőek e téren változások, azok csupán formálódóban vannak. A település, a lakóhelyek és munkahelyek térbeli egysége erős érzelmi és érdekkötődések kiváltója. Megfigyelhető, hogy a kisebb településeken gyakran erősebb a településsel való érzelmi azonosulás, az identitásérzés, mint a nagyvárosban.

Az identitás Szűcs Jenő értelmezésében az emberek azonosságtudatának többváltozós leírása, amelyben szerepet kap az uralkodóhoz, egyházhoz, nemzethez, lakóhelyhez, a szűkebb és tágabb közösséghez tartozás élménye. Szerinte az identitás elemeinek fontossági sorrendje idővel változhat, a középkorban az uralkodóhoz való hűség volt az elsődleges, az elmúlt másfél évszázadban a nemzethez való tartozás vált kiemelt fontosságúvá. Ebben az értelmezésben a lakóhelyhez való kötődés a sokadik helyen szerepel az emberek identitásában, viszont úgy tűnik, hogy ez nem elégséges manapság a települések népességmegtartó erejének fenntartásához.

Napjainkban a magyar települések általános gondja, hogy a falvak és nagyközségek az általános iskola végéig tudják megszólítani az ott született gyerekeket, a kis- és középvárosok a középiskola végéig – a főváros és a nagy egyetemi városok vannak nyerő helyzetben, hiszen ezek a pályakezdés pillanatában is hatni tudnak a fiatalokra. Emiatt a versenyképesség szűken vett gazdasági értelmezése nem elég, hanem figyelni kell a társadalmi tényezőkre is.

Enyedi szerint a „sikeres város” versenyképességének alapja nem a rövid távú, „karvaly” tőkebefektetések vonzása, hanem „az információgazdag környezet, az információáramlási csomópontok, a tudásalapú innovatív ipari környezet. Röviden: a város lakóinak szellemi tőkéje, tudáskészlete” (Enyedi 1998).

Sikeres a város, ha növekszik az előállított jövedelem, mely jövedelem jelentős része helyben marad új befektetésekre, vállalkozói és személyi jövedelemre, adók formájában városműködtetésre és fejlesztésre. Továbbá fontos szempont Enyedi szerint, hogy a személyi jövedelem növekedéséből a lakosság széles rétegei részesülnek, s e gazdasági növekedés nem károsítja a város természeti, épített és kulturális környezetét. Ezért a sikerért azonban nap mint nap meg kell küzdeni (Enyedi 1998).

A Rechnitzer János és Grósz András által szerkesztett tanulmánykötetben a magyar városhálózat tudásalapú megújítóképességéről, vagyis innovációs potenciáljáról írnak a szerzők (Rechnitzer– Grósz 2005). A hazai szakirodalomban a városhálózat minden elemére kiterjedő versenyképességi vizsgálatot a szerzőpáros végezte el, és az

általuk elemzett tényezők különösen fontosak napjaink embere számára, abból a szempontból, hogy hol szeret élni, hova szeretne költözni, azaz mennyire versenyképes számára egy város, mint lakóhely.

Rechnitzer János klasztereket képez a városokból, amely eljárás fő komponensei öt tényezőcsoportba sorolhatók. Ezek az alábbiak:

1. gazdasági fejlettség
2. iskolázottság és menedzsment
3. társadalmi aktivitás
4. humán erőforrás
5. innovációs képesség.

Egyértelműen kiemelkedik az, hogy az innovativitáshoz szorosabban kötődő specifikus mérőszámok esetében nem egyenletes arányú a városok teljesítményének megoszlása. A gazdaság, az iskolázottság, a társadalmi élet esetében nagyjából azonos várostömeggel operálhatunk a szerző szerint. A másik két főkomponens esetében viszont aránytalanul szakad ketté a hazai városhálózat. A vizsgált tényezők közötti kölcsönhatás alapján feltételezhető, hogy az identitástudat alakításában valamennyi tényező részt vesz, s hogy az identitás is visszahat az innovációs potenciálra. A további kutatás feladata bizonyítani ezt a visszahatást és rámutatni működési szabályszerűségeire.

A fővárosok versenyképességének változásai a társadalomszerkezet átalakulásának függvényében

Ebben a részben nem foglalkozunk Budapest ipari és gazdasági szerkezetének átalakulásával, mert az szétfeszítené jelen dolgozat terjedelmi kereteit. Itt csak a területi versenyképesség társadalmi szerkezetének elemeit vizsgáljuk az eddig elvégzett hazai kutatások alapján.

A Szirmai Viktória szerkesztésében 2015-ben kiadott kiváló tanulmánykötetben jelent meg Szirmai Viktória és Ferencz Zoltán cikke „A magyar nagyváros-térségek térbeli társadalmi jellegzetességei, a centrum-periféria modell átalakulása” címmel (Szirmai 2015). A szerzők két kutatásról számolnak be, amelyek közül az elsőt 2005-ben, a másodikat 2014-ben végezték el. Mindkét esetben kilenc 100 000 főnél nagyobb lakosságú nagyváros volt a reprezentatív kutatás tárgya, első helyen a budapesti agglomeráció. Budapest versenyképességét lehet a hasonló szinten lévő fővárosokkal szemben vizsgálni, vagy pedig a hazai városokkal, elsősorban a hazai nagy-

városokkal szemben elemezni. Szirmai Viktória és szerzőtársai Budapest versenyképességét a magyar nagyvárosok között vizsgálják.

A két kutatás közt eltelt idő alkalmat adott a komparatív statika elvei alapján a változások megfigyelésére. A vizsgált folyamatokat természetesen számos külső tényező is befolyásolta, a globális urbanizációs folyamatok, a világgazdasági válság, a háttérben zajló társadalmi átalakulási folyamatok.

A 2005-ös térbeli társadalmi szerkezetet a magas társadalmi státusú centrum és az alacsony társadalmi státusú periféria jellemezte. Ez a jelenség azonban egy kezdődő átalakulás állapotát jelezte vissza, amennyiben megjelent bizonyos magas fejlettségű városkörnyéki településeken a magas társadalmi státusú népesség.

A 2014-es kutatás és a közép-magyarországi régióban 2010-ben is elvégzett kutatás azt az eredményt hozta, hogy a várostérségi társadalmi hierarchia oldódni kezdett, az egyes városnegyedek társadalmi szerkezete pedig kiegyenlítettebbé vált.

A nagyváros térségi empirikus kutatások mind Budapest, mind a többi nagyváros esetében azt az eredményt hozták, hogy a magasabb társadalmi státusúak folyamatosan kiszorítják az alacsonyabb társadalmi státusú csoportokat. Jóllehet a nagyvárosokban is élnek alacsonyabb társadalmi státusú csoportok, de többségük már inkább a város környékén. Ez a folyamat magyarázhatja a magyar nagyvárostérségi társadalmi szerkezet kiegyenlítettebb jellegét.

A dzsentrifikáció, ami korábban a városközpontok jellemző folyamata volt, a projektek hatására mára már egyre nagyobb területeken érvényesül a városon belül is. A városi életforma és életkörülmények vonzerejét nem szabad lebecsülni. Ezért Budapesten és más városokban is azt látjuk, hogy a dzsentrifikáció jelensége kiszélesedik, a belső városrészekben élő magasabb társadalmi státusúak aránya növekszik, a középrétegek jelenléte nagyobb és látványosabb.

Lényeges változást mutat a városkörnyéki települések új társadalmi szerkezete. A korábban fejletlennek tekintett, alacsony társadalmi státusú településeken egyre nő a diplomások aránya és a magasabb társadalmi státusú csoportoké. E folyamat mögött is a magasabb társadalmi státusúak területfoglalásai, illetve az alacsonyabb társadalmi státusúak kiszorítása húzódik meg.

Összességében elmondható, hogy a leírt átalakulási folyamatok növelik Budapest és más nagyvárosok relatív regionális versenyképességi helyzetét. A dzsentrifikáció negatív társadalmi hatásai másfelől kormányzati szintű kezelést igényelnek.

A fővárosok versenyképessége, társadalmi szerkezete és épített környezete közti kapcsolatrendszer meglehetősen komplex. Ennek a kapcsolatrendszernek a bemutatása három külföldi főváros, London, Budapest és Prága példáján keresztül itt csak röviden lehetséges.

Londonban az 1870-es években a gyors városnövekedés által okozott társadalmi feszültségek, a nyomornegyedek és a szegénység óriási kiterjedése vált elviselhetetlenné. A kor angolszász liberális gazdaságpolitikája elzárkózott a munkások jövedelmének jelentős emelésétől. Az életkörülmények javítását jellemzően mérnöki városépítési feladatként gondolták megoldani. A nyomornegyedek felszámolásával egy időben jelentős bérlakásépítésbe kezdtek a brit fővárosban, amit a világ első területfejlesztési törvényével szabályoztak (városfejlesztési és lakásépítési törvény). A törvény előírta az építendő lakások és a közterületek műszaki paramétereit, infrastrukturális jellemzőit – pormentesített utak, gázvilágítás, vezetékes ivóvíz, szemétszállítás. A törvény alapvetően határozta meg London mai arculatának kialakulását. A társadalmi problémák megoldását mérnökökre, várostervezőkre bízta.

Prága fejlődése több nagy szakaszra bontható. Az első a Monarchia időszakában a gyors iparosodás időszaka, de fővárosi funkciók nélkül. A város lakosságának több mint a fele német akkoriban, és a prágai újváros négyzetláncos utcaszerkezetét ők alakították ki. A következő időszak az 1918–38 közötti, amikor is Prága egy újonnan született állam fővárosává vált. Az országos hivatalok és intézmények számára jelentős számban kellett új épületeket felhúzni, valamint köztereket kialakítani. Az 1945 utáni városfejlődésről a magyar szakirodalom nagyon keveset írt. Több okból is. Először is szembe kellett volna nézni a történelmi kataklizmák következményeivel. A Prága lakosságának felét kitevő németeket kitelepítették, helyüket az ország többi részéből érkezőkkel, csehekkel, szlovákokkal és felvidéki magyarokkal töltötték be. Prága is beszállt a szocialista fővárosok versenyébe, miszerint kinek lesz több lakosa, ezért a '60as évektől kezdődően Prága külvárosaiban óriási léptékű lakótelepeket építettek, jellemzően a tízemeletes lakóházakkal, szegényes szolgáltatásokkal.

Budapest és Prága összehasonlításában elmondható, hogy Prága 50 évvel később kezdte kiépíteni a fővárosi funkcióit. Prága az épületeit tekintve szinte sértetlenül került ki a II. világháborúból. A dzsentrifikáció kevésbé jellemző, az épületek sokkal jobb állapotban vannak, mint Budapesten. Ugyanakkor Prágában sokkal nagyobb arányú társadalmi változások voltak a 20. század folyamán, mint Budapesten.

A városfelújítás típusait a kutatók különböző szempontok szerint különböző módon osztályozzák. A legáltalánosabb felosztása a városfelújításnak a beavatkozás mértéke szerinti, ilyenkor beszélhetünk renoválásról, ill. rehabilitációról. Továbbá tipizálhatjuk a lebontott lakások aránya, ill. a felújítási tevékenység iránya alapján is (Egedy–Kovács 2003).

A városrehabilitáció kezdetei Európában az 1950-es évekre tehetőek, míg hazánkban az 1980-as évek elején indult meg az ilyen irányú városfejlesztés (1. táblázat).

1. táblázat: A városrehabilitáció fejlődési szakaszai Európában és hazánkban

Évtized	Fejlődési szakaszok Európában	Stratégia hazánkban
1940-es évek második fele	háború utáni újjáépítés	komoly viták: vagy teljesen új főváros, vagy a régi újjáépítése
1950-es évek	rekonstrukció (reconstruction)	az első lakótelep építése
1960-as évek	revitalizáció (revitalisation)	további lakótelepek épülnek, elhanyagolt városrészek
1970-es évek	felújítás (renewal)	első városrendezési tervek
1980-as évek	fejlesztés (redevelopment)	városrehabilitáció kezdete a fővárosban
1990-es évek	regeneráció (regeneration)	átfogó városrendezés, a rehabilitáció igazi kezdete

Forrás: Stöhr (1989); Lichfield (1992) és Egedy (2003) alapján a szerző saját szerkesztése

A rekonstrukciós időszak a II. világháború utáni időszakra esik, a régi városrészek rekonstrukciójára ekkor kerül sor, megindul a szuburbanizáció, ill. a lakótelepek építése, egyúttal a slumok felszámolása. Hazánkban is ez idő tájt – 1957 – kezdik építeni az ország első lakótelepét a fővárosban, a József Attila lakótelepet a IX. kerületben.

A revitalizáció korszaka a korai városrehabilitációs tevékenység megindulását jelenti, valamint folytatódik a városszéli negyedek felépítése. Hazánkban a városrehabilitáció kezdete, amint korábban jeleztem, csak az 1980-as évek elejére tehető.

A felújítás időszaka a lakónegyed szintű tervek megjelenését, ill. a periféria fejlődését jelenti. A '80-as évek a nagy fejlesztések korszaka, az ún. zászlóshajóprojektek kora. Hazánkban a fővárosban ekkor indul el a rehabilitáció.

A regeneráció, az átfogó várospolitikai megindításának kezdete. Hazánkban is ekkor indul el a rehabilitáció immár több kerületben is, most már átfogó városrendezési tervek alapján (Egedy–Kovács 2003).

Budapesten a városrehabilitáció a IX. kerület Középső-Ferencváros részén indult el. Szociológusok megemlítik, hogy a tömbrehabilitáció első megvalósulása az erzsébetvárosi ún. „15-ös tömb” volt. De ez éppen úgy, mint a korábbi józsefvárosi rekonstrukció is, kudarccá vált (László–Tomay 2002). Ezeken a helyeken ugyanis „szocialista városrehabilitáció” zajlott le. Magasabb társadalmi státuszú lakók költöztek be, de a szocialista lakáselosztási gyakorlat érvényesült, a hatóságok ugyanis ügyeltek rá, hogy a felújított tömbökbe csak olyan társadalmi rétegek kerülhessenek be, akik megbecsülik a felújított lakásokat. Ezt követően a főváros több kerületében is – mint

a Középső-Józsefváros (VIII. kerület), Kőbánya-Városközpont (X. kerület), Újpest-Városközpont (IV. kerület) – beindul a rehabilitációs folyamat. Jelenleg a XIII. kerület egyes területein folyik (már néhány éve) rehabilitáció.

Budapest esetében ez a folyamat szépen elkülönült, mondhatjuk talán, hogy lezárulóban van a kiköltözési láz, ill. megindult egyfajta visszaköltözés. Kisgyerekes családok esetében még talán jellemző a kiköltözés, de rengetegszer lehet hallani, hogy a peremkerületek nem nyújtják pl. azt a kulturális, oktatási színvonalat, amit ezek a családok a gyerekek számára fontosnak tartanak, ezért gyakori a visszaköltözés.

Visszatérve az előbb elemzett két folyamatra, megállapítható tehát ezek ciklusos váltása. Lichtenberger szerint a városbővítési, ill. a lakásfelújítási folyamat sajátos szakaszokon megy át. Ezek szerinte a következők (melyek tökéletesen festik le például a IX. kerület esetét is):

- innovációs szakasz, mely során új városépítési irányvonal mellett kötelezi el magát a városrész vezetése,
- fellendülési szakasz, mely során tömegmértűvé válik a városfejlesztés iránya,
- a visszaesés szakasza, a kései szakasz, melyben várospolitikai okok miatt először visszaesik az építkezések száma, majd végül befejeződik a ciklus (Lichtenberger 1991).

Szirmai Viktória hasonlóan írja le ezt a folyamatot (Szirmai 2004). Szerinte is felgyorsultak a szuburbanizációs, ill. az agglomerációs folyamatok a 90-es években, csökkent a városmagok népessége, nőtt viszont az agglomeráció lakosainak száma.

Várospolitikai koncepciók jöttek létre eme folyamat visszafordítására. Tehát nem csak a lakosság részéről történt változás, a vezetés is kidolgozott javaslatokat a folyamat fékezésére. Ez történt Budapest esetében is, újabb támogatási, ösztönző elemek épültek be a főváros elképzeléseibe, átfogó fővárosi koncepció készült, mely jelentős állami támogatást is kapott. Majd 1997-ben jóváhagyták a Budapest Városrehabilitációs Programot, és létrehozták a Fővárosi Városrehabilitációs Keretet. A kormány szociális kedvezmények igénybevételével is csábította a lakosságot.

Szirmai szerint a nyugat-európai nagyvárosokban azok egészének a felértékelődése történik, de bátran állíthatjuk, hogy hazánkban is. Ezzel összhangban a belső városrészek megújulása tapasztalható (ld. a főváros VIII., IX., XIII. kerületét). Tehát a szuburbanizáció jelensége mellett megjelenik a dzsentrifikáció jelensége is. A városcentrumok egyre értékesebbek, a lakosok kevésbé törekszenek ki a nagyvárosból, sőt a már említett visszaköltözés is elindul. A rosszabb városrészekben a szegényebbek csoportjának növekedése tapasztalható. A IX. kerület egyes részein még bizonyos kisebbségi gettóképződésről is beszéltek, ezért ezek a területek sokáig nem voltak népszerűek, kevesen költöztek ide.

Irodalomjegyzék

- Camagni, R. (2002): On the concept of territorial competitiveness: Sound or misleading? *Urban Studies*, 39(13): 2395–2411.
- Chikán A. – Czakó E. (2009): *Versenyben a világgal. Vállalataink versenyképessége az új évezred küszöbén*. Bp.: Akadémiai Kiadó.
- Couch, Ch. (1990): *Urban Renewal*. London: Macmillan Education Ltd.
- Couch, Ch. – Fraser, Ch. – Percy, S. (eds.) (2003): *Urban Regeneration in Europe*. Malden, USA: Blackwell Science Ltd.
- Csanádi G. – Ladányi J. (1992): *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Cséfalvy Z. (1990): *Térképek a fejünkben*. Bp.: Akadémiai Kiadó.
- Cséfalvy Z. (1994): *A modern társadalomföldrajz kézikönyve*. Bp.: Ikva Kiadó.
- Cséfalvy Z. – Pomázi I. (1990): Az irányított dzsentrifikáció egy budapesti rehabilitációs program példáján. *Terrületi Kutatások*, 9: 27–37.
- Derudder, B. – Hoyler, M. – Taylor, P. J. – Witlox, F. (2012): *International Handbook of Globalization and World Cities*. Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing.
- Egedy T. – Kovács Z. – Székely G.-né – Szemző H. (2002): Városrehabilitációs programok eredményei és tapasztalatai Budapesten. – *Falu, város, régió*, 8: 3–10.
- Egedy T. – Kovács Z. (2003): A városrehabilitáció néhány elméleti kérdése. – *Falu, város, régió*, 4: 10–16.
- Enyedi Gy. (1996): *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Bp. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.
- Enyedi Gy. (1997): Városok a közép-európai átmenetben. *Társadalmi Szemle*, 8–9: 4–56.
- Enyedi Gy. (1998): A sikeres város. *Ezredforduló*, 3: 3.
- Enyedi Gy. (2001): Tájak, régiók, települések Magyarországon. *Ezredforduló*, 4: 19–23.
- Enyedi Gy. (2012): *Városi világ*. Bp.: Akadémiai Kiadó.
- Farkas B. – Lengyel I. (2001): Regionális versenyképesség és kohézió az Európai Unióban. *Tér és Társadalom*, 3–4: 231–252.
- Forman B. (2000): *Regionális politika az Európai Unióban*. Budapest: Váti.
- Gorzalek, G. (1998): *Regional and local potential for transformation in Poland*. Warsaw: University of Warsaw.
- Hervainé Szabó Gy. – Szirmai V. (szerk.). (2007): *Versenyképesség és várostérségi egyenlőtlenségek*. Székesfehérvár: Kodolányi János Főiskola.

- Horváth Gy. (2006): Regionális versenyképesség Európában. In uő (szerk.): *Régiók és települések versenyképessége*. Pécs: MTA, RKK, 84–105.
- Investment for jobs and growth, Promoting development and good governance in EU regions and cities 2014, Sixth report on economic, social and territorial cohesion, European Commission.
- Izsák É. (2003): *A városfejlődés természeti és társadalmi tényezői Budapest és környékén*. Bp.: Napvilág Kiadó.
- Jankó F. (2007): Épített örökség és városi versenyképesség: Pécs és Győr történelmi belvárosa. In Hervainé Sz. Gy. – Szirmai V. (szerk.): *Versenyképesség és várostársadalmi egyenlőtlenségek*. Székesfehérvár: Kodolányi János Főiskola.
- Koltai Z. (2014): *Sikeres és versenyképes városok*. Pécs: PTE FEEK.
- Kotler, Ph. (1998): *Marketing management*. Bp.: Műszaki Könyvkiadó.
- Kotler, Ph. – Armstrong, G. – Harris, C. L. – Piercy, N. (2013): *Principles of Marketing*. Pearson. UK.
- Kovács Z. (1990): A gettóképződés. *Természet világa*, 9.
- Kovács, Z. – Wiessner, R. (Hrsg.) (2006): *Stadtentwicklung in der Transformation*. Vergleichende Untersuchung zum Strukturwandel in Budapest und Leipzig. Budapest–Liepzig. Univ. Leipzig – Ungarische Akad. der Wissenschaften Geogr. Inst.
- Krugman P. (2003): *Földrajz és kereskedelem*. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- László M. – Tomay K. (2002): A Westend árnyékában. *Szociológiai Szemle*, 3: 66–90.
- Lengyel I. (2003): *Verseny és területi fejlődés: Térségek versenyképessége Magyarországon*. Szeged: JATEPress.
- Lengyel I. (2010): *Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és alulról szerveződő stratégiák*. Bp.: Akadémiai Kiadó.
- Lengyel I. – Rechnitzer J. (2004): *Regionális gazdaságtan*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- Lichfield, D. K. (1992): *Urban Regeneration for the 1990s*. London: Planning Advisory Committee.
- Lichtenberger, E. (1990): *Stadtverfall und Stadterneuerung*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Lichtenberger E. – Cséfalvay Z. – Paal M. (1995): *Várospusztulás és felújítás Budapestén*. Budapest: Magyar Trend-kutató Központ.
- Palkovits I. (2000): Szempontok a területi versenyképesség értelmezéséhez. *Tér és Társadalom*, 2–3: 119–128.
- Rechnitzer J. – Grósz A. (2005): *Régiók és nagyvárosok innovációs potenciálja Magyarországon*. MTA, RKK.
- Rechnitzer J. (1998): *Területi stratégiák*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- Rechnitzer J. (2002): A városhálózat az átmenetben, a kilencvenes évek változási irányai. *Tér és Társadalom*, 3: 165–183.
- Rechnitzer J. – Lados M. (2004): *A területi stratégiáktól a monitoringig*. Budapest-Pécs: Dialóg Campus Kiadó.

- Szirmai V. (1988): „Csinált” városok. Bp.: Magvető Kiadó.
- Szirmai V. (2004): Globalizáció és a nagyvárosi tér társadalmi szerkezete. *Szociológiai Szemle*, 4: 3–24.
- Szirmai V. (2005): A városkutatás továbbfejlesztésének szempontjai: Az európai várostudományok jövője. *Tér és társadalom*, 19(3–4): 43–59.
- Szirmai V. (szerk.) (2015): *A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé*. Székesfehérvár: Kodolányi János Főiskola.
- Tóth B. I. (2014): A hazai kistérségek vonzerejének és területi tőkájének néhány összefüggése. *Területi Statisztika*, 1: 3–18.
- Tóth T. (2004): *Nemzetközi marketing*. Budapest: Aula Kiadó.